

ПОЗАСЛОВНИКОВА ЛЕКСИКА У ТВОРАХ ВАСИЛЯ СТУСА

Галів У. Б.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені І. Франка

У статті здійснено лексикографічний аналіз позасловникової лексики Василя Стуса. Досліджено граматичні особливості та лексичні значення слів зі збірки «Палімпсест», які не ввійшли до загальномовного словника. Запропоновано конкретні доповнення до словникових статей видання «Словник української мови».

Ключові слова: позасловникова лексика, мовна картина світу, загальномовний словник, поетоніми, ідіостиль.

Haliv U. B. The extra-dictionary lexicon in Vasyl Stus' works. In the article a lexicographic analysis of Vasyl Stus' extra-dictionary lexicon has been accomplished. The grammatical features and lexical meanings of the words used in his collection of works "Palimpsest" which have not entered the standard dictionary are investigated. Some concrete addenda to dictionary entries of the editions of the "Dictionary of the Ukrainian language" are suggested.

As it has been found out, a considerable percentage of the Ukrainian language lexicon is not included in explanatory dictionaries for different meta-linguistic factors. It has been observed that the language picture of the world cannot be considered complete without idio-lexicons of each separate writer. This fact stipulates a conclusion about an indissoluble connection between the individual author's use of words and their general usage.

Within the frame of the elaborated material the following findings are singled out: 1) a group of the language units in usage which are not included into the register of the Dictionary of the Ukrainian language (SUM); 2) new phonetic and word-forming variants of the words of general use which are not fixed in the SUM; 3) the author's individual lexemes alias poetonyms.

As it is underlined in the article, a notable group of language units in common usage need to be fixed lexicographically because it is a considerable one and its components' registration can easily be continued. Unfortunately, the illustrative examples from Vasyl Stus' poetry are absent in the "Dictionary of the Ukrainian language" entries. Phonetic and word-forming variants of lexemes of the general usage are represented on a less scale compared to the previous group but, nevertheless, it helps create the original language picture of the poet's worldview. It is noticed that the group which makes the author's individual lexemes has the most frequency of occurrence. From the point of view of word-formation they have a non-uniform structure, in particular, they include such stems as -samo, -sto, -vse, -zhyttie in associations with lexemes of usual usage value.

A number of lexemes from the "Dictionary of Vasyl Stus' poetic diction" have been analysed. Certain corrective amendments concerning interpretation of the author's individual lexemes are introduced. It is proved that Vasyl Stus' idiolect is a synthesis of the author's individual use and general usage. The poet resorts to his own word-formation ways not only for reasons of more exact illumination of thoughts but also for the rendering of the national-cultural information. The writer's language practice is a rich material for the supplementation of the register of the contemporary dictionary of the Ukrainian language.

Key words: extra-dictionary lexicon, language picture of the world, standard dictionary, poetonyms, idiostyle.

Постановка проблеми та обґрунтування актуальності її розгляду. Одним із важливих завдань сучасної української лінгвістики є вивчення позасловникової лексики – мовних одиниць, які з певних причин не охоплені тлумачними словниками. Проблема слів поза словником, які подибуємо в різноманітних художніх текстах, на думку П. Гриценка, є особливо актуальною для українського мовознавства, адже «кожна лексема, не зафіксована словниками, залишається і поза лінгвістичним інформаційним простором» [4, 248]. А оскільки тлумачний словник є основним джерелом знань про мову, віддзеркаленням національної самобутності народу, то покликаний насамперед бути своєрідним донором ілюстративного матеріалу без хронологічних обмежень та ідеологічних упереджень. На жаль, українська лінгвістика має такий досвід, коли цілі пласти мовних одиниць перебували поза контекстом практичної лексикографії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Позасловникова лексика стала об'єктом досліджень С. Головащука, Г. Віняр, П. Гриценка, Т. Шульги,

Л. Томіленко. У полі зору мовознавців – прозові твори О. Гончара [2], Є. Гуцала [1], Є. Дударя [8], літературознавчі праці С. Єфремова [4], Д. Донцова [9]. Поетичну мову як об'єкт лексикографії вивчають В. Калашник, Г. Вокальчук, Л. Оліфіренко та ін. Вартими уваги є, зокрема, наукові розвідки зі сфери неографії, здійснені на основі творчості В. Стуса. Проте позасловникова лексика поета на сьогодні залишається не дослідженою.

Формулювання мети і завдань статті. Мета дослідження – на засадах лексикографічного аналізу обґрунтувати необхідність кодифікації в реєстрі Словника української мови лексики з поетичних творів В. Стуса, яка не увійшла до загальномовного тлумачного словника.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань:

– виявити лексеми, які залишилися поза увагою практичної лексикографії;

– простежити семантику і граматичні особливості узуальних та індивідуально-авторських мов-

них одиниць, які б збагатили реєстр Словника української мови.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна лінгвоукраїністика фокусує свій погляд на творчості тих митців, чия діяльність «припала на «найгарячіші» періоди в житті українського суспільства» [6, 30]. Одним із таких періодів є доба 60-х рр. ХХ ст. Виразний її представник – поет світового масштабу і страдницької долі Василь Стус.

Кожен поетичний твір, на думку А. Демченко, – «це мікросвіт, який потребує тлумачення, декодування, розкриття підтексту та асоціацій» [5, 221]. Мовна картина світу не могла б існувати без ідіолексикону того чи того поета. Отже, доводиться говорити про перетин двох координат, зафіксованих у площині лексикографії, – індивідуально-авторського та узуального слововживання. Саме загальномовні словники, як вважає В. Калашник, «відбивають пов'язаність літературної мови і мови поетичної» [7, 126]. На жаль, великий відсоток лексики української мови не зафіксований у тлумачних словниках. Причиною цього є різні екстралінгвальні фактори.

Отже, пропонуємо лексикографічний аналіз слів та їхніх значень із поетичних текстів В. Стуса (збірка «Палімпсест»), які опинилися поза словником. У межах опрацьованого матеріалу виділяємо: 1) групу узуальних мовних одиниць, не внесених до реєстру СУМ; 2) нові фонетичні та словотвірні варіанти загальномовних слів, не зафіксовані у СУМі; 3) індивідуально-авторські лексеми, поетоніми.

1. Безпуть, -і, ж. У значенні бездоріжжя. *Хто прийме їхню зненавиду? / Лиш безпуть, поєдинча путь* (Ст., 203).

Великосвітній, -я, -є. Який належить світам. *Потрібен янгол помсти. Мій захисник, мій щит, що не дозволить підупасти, / не дасть зотліти в неклі дорікань великосвітніх* (Ст., 227).

Велій, заст. Великий. *О семи гори горя, цвинтар велій, / і я тут згину, як прийде пора?* (Ст., 280).

Воздати, заст. Відплатити. *Тікай же свого світу, недоріко, / або чекай, коли той Бог воздасть / за самокатування – по заслугі* (Ст., 156).

Всупір, невідм. Усупереч, наперекір. *І я спливаю не за течією, / але всупір – неначе в горловину пролтих криків* (Ст., 167).

Вчвертьока, невідм. Крадькома. Здалеку. Скраєчку. *До узбіч / прилипла зірка чи жар-птиця чи / прорубано вікно, щоб Україну / побачити вчвертьока...* (Ст., 348).

Гострожалий, -а, -е. Який має гостре жало. ...і *утрата / тобі болить обабоки – ти, янголе, припнутий гострожалими списками / до тіла власного* (Ст., 146).

Д'горі, невідм. Догори, вверх. *Дух підноситься д'горі* (Ст., 191).

Диточі, -их, заст. Дитячі. *Забутий світ увійде в сні диточі* (Ст., 220).

Длань, -і, заст. Долоня. *Звелася длань Господня / і кетяг піднесла* (Ст., 227).

Дляння. Повільне кружляння. ...це входження в біду, це плинне дляння / віднайдені і втрачені сліди (Ст., 368); у СУМі є длати – не поспішати робити що-небудь (СУМ, II, 313).

Довсібіч, невідм. Довкола. *І безберега тиша довсібіч!* (Ст., 192).

Заштрик, -а. Ін'єкція. *Твій голос, мов болючий заштрик, устромлено в оцей грудневий свист* (Ст., 52); у СУМі є *заштрикати* (СУМ, III, 418).

Звомплений, -а, -е. Розгублений. *З того раю / радів я згублений в світах / що тут по звомплених зірках – / сам і смеркаю і світаю* (Ст., 200); у СУМі є *звомплити*, плю, пиш; мн. Звомплять; док., діал.. Втратити самовладання; розгубитися (СУМ, III, 496). Проте прикладів зі Стусової поезії словник не подає.

Зориво, -а. Світання. *Бач – розвітається зориво. Хай і на смерть, а – вперед* (Ст., 231).

Ісход, -у. Кінець, смерть. *Де цонайвища з нагород / і найчесніша – мста / за наш прихід і наш ісход / під тягарем хреста* (Ст., 185).

Крихкотіти. Тріпотіти, жевріти. *і крихкотіли зорі на льоду нічного безгоміння* (Ст., 44); у СУМі є *крихко* (СУМ, IV, 352); *крихкотілий* (СУМ, IV, 352).

Кругопад, -у. Кружляння. *Тож під листя кругопадом / в урочистості вечірній / мріють сині-сині айстри / без радіння і журби* (Ст., 272).

Мерехт, -у. Світло. Блиск. *Горіли сосни чорнясто-жовтим мерехтом* (Ст., 67); у СУМі є *мерехтіння* (СУМ, IV, 676).

Міт, -у. Легенда. Вигадка. *Та обертається життя на міт...* (Ст., 160).

Навпомац, невідм. Наосліп. ...а *матірні руки... шукають навпомац / синівське привиддя* (Ст., 244); у СУМі – *навпомацки* (СУМ, V, 41).

Надбесся, ім. Простір над небом. *Цей здвиг молодечий, оце надбесся тривоже, / цей беззук, цей безмір, ця кружна п'янка широчінь* (Ст., 286).

Начування, ім. Чекання. ...а далі – ніби *цятка мого болю, / роз'ятрене вітрами начувань* (Ст., 242); у СУМі є *начуватися*, -аюся, -аєшся. Чекати розплати, помсти (СУМ, V, 238).

Незглибимість, -ості. Безмежжя. *Прозора незглибимість поїняла, / оплівши плеском лоскотним проміння / дитинне серце* (Ст., 50).

Нестерп, -у. Зайти непомітно / за грань сподівання / за обрій *нестерпу* / за мури покори (Ст., 244); у СУМі – *нестерпність*, -ності, ж. Абстр. ім. до нестерпний (СУМ, V, 389).

Обабоки, незм. З двох боків. ...ти став, зняковівий, і *утрата / болить тобі обабоки...* (Ст., 146); у СУМі – *обабіч* 1. присл. З обох боків; на обидва боки; 2. у знач. прийм. (СУМ, V, 462).

Однотон, -у. Унісон. ... де лиш *глушливий гуркіт автостради / мені повість, що серця лячне гупання / б'є з рідною землею в однотон* (Ст., 269). У СУМі – *однотонний*, а, е. 1. Який весь час звучить однаково, одноманітно (СУМ, V, 640).

Поєдинчий, -а, -е. Окремий. *Хто прийме їхню зненавиду? / Лиш безпуть, поєдинча путь* (Ст., 203); у СУМі – *поєдинці*, присл., діал. Подинці (СУМ, VI, 766).

Позапростір, -у. Який існує поза простором. *Як вікна в **позапростір**, позачас, / за мури німоти і всепокори...* (Ст., 236).

Позачас, -у. Як вікна в *позапростір, позачас, / за мури німоти і всепокори...* (Ст., 236). У СУМі – *поза-*

часовий, а, е, книжн. Який існує поза часом (СУМ, VI, 801).

Понадмірний, -а, -е. Сильний. Понадміру. ...а заборони темну грань / переступити безборонно – / то **понадмірний**, смертний гріх (Ст., 66).

У СУМі – **понадміру**, присл. Дуже, занадто, надзвичайно (СУМ, VII, 144).

Поокремий, -а, -е. Окремий. Ми з темні виходимо на світ / і знову повертаємось у темінь, / геть роз'єдинені і **поокремі** (Ст., 160); у СУМі – **поокремо** (СУМ, VII, 177).

Посміхи, -ів. (брати на посміхи, фразеол.) Глум. Глузування. Коли він / на **посміхи** бере твоє лицарство / і каже: ти – ніщо (Ст., 68); у СУМі – **посміх**, одн. (СУМ, VII, 347).

Присмута, -и. Смуток. Чи дружба сфер – і неба, і землі – / зоветься лихоліттям, я не знаю. / Та **присмута** і по розлуці їсть (Ст., 63); у СУМі – **присмуток** (СУМ, VIII, 29).

Свічаддя, ім. Дзеркала. ...і лачно задивляються в **свічаддя** / людських озер, колодязів, криниць (Ст., 205).

Спогадування, ім. Згадування. Шурхоти і шепоти і щемі – / то твого **спогадування** дні криниць (Ст., 124); у СУМі – **спогадувати** (СУМ, IX, 554); приклади зі Стусових творів відсутні.

Стереблений, -а. Знищений...лиш так його спотворило дерзання / тим виразом вибачливих жалів, / самодосад, **стеребленої** волі... (Ст., 217); у СУМі – **стеребити** (СУМ, IX, 687); прикладів зі Стусової поезії немає.

Як бачимо, група узуальних мовних одиниць, які потребують лексикографічної фіксації, одна з найчисельніших. Щобільше, реєстр слів можна продовжувати.

2. Іншу групу словникових матеріалів складають фонетичні та словотвірні варіанти загальнономовних лексем, не зафіксованих у СУМі. Вона репрезентована не так масштабно, порівняно з попередньою, проте творить своєрідну мовну картину світу поета. Наведемо окремі приклади:

Голубиня, -і, поет. Голубка. Мені була ти **голубиню**, / що розкрилила два крила (Ст., 190); у СУМі – **голубина** (СУМ, II, 118).

Заблуклий, -а. Той, що заблукав. Ти почезаєш у незгоді вчинків / (чужих чинів) – як вічна колотнеча / з народження **заблуклої** душі (Ст., 146); у СУМі – **заблудлий** (СУМ, III, 24).

Заки. Поки. Як лев, що причаївся в хащах обрію, / **заки** й зблудив, отак і я від тебе / далію, наближаючись (Ст., 242); у СУМі – **поки** (СУМ, VII, 20).

Заскорузлий, -а. Зачерствілий. .... І за твоїм жалінням **заскорузлим**, / за безголів'ям – просвітку нема (Ст., 71); у СУМі – **заскорублий**, **зашкарублий** (СУМ, III, 313; 414).

Подосі, невідм. До цього часу. ...те, що в веснянім виснилося шумі, / ще й **подосі** жде на благодість (Ст., 241); у СУМі – **досі** (СУМ, II, 384).

Повісти. Розповіді. Послухай вересня – і він **повість** / у миготливо-золотій задумі: те, що в веснянім виснилося шумі (Ст., 241); у СУМі – **розповідсти** (СУМ, VIII, 772).

Пірвати. 1. У значенні полинути. Спадає листя – і твоє ждання / мов перелітний птах, **пірветься** в

вірії (Ст., 241); 2. У значенні схопити. Тополя ламле руки – / їй сил нема – **пірвати** тіло в лет (Ст., 241). У СУМі – **рвати** (СУМ, VIII, 460).

3. Найчастотнішою є група, яку становлять індивідуально-авторські лексеми. Варто зауважити, що з погляду словотвору вони мають дуже неоднорідну будову. Проте ідіостиль письменника з-поміж інших вирізняють насамперед мовні одиниці з компонентом -само, -сто, -все, -життє, які разом з лексемою узуального значення можуть, на наш погляд, заслуговувати лексикографічної фіксації у загальнономовному словнику.

У цьому контексті не можемо зігнувати думки В. Калашника, який вважає, що поетичне слововживання «лише частково потрапляє до тлумачного словника, оскільки не входить до основних його завдань» [7, 126]. І водночас автор акцентує на перетині двох напрямів лексикографії – індивідуально-авторської та загальнономовної. А ідіолект В. Стуса, як свідчить лінгвістичний аналіз його поезії, є власне отим синтезом індивідуально-авторського та узуального.

Значний відсоток індивідуально-авторської лексики фіксує Словник поетичної мови Василя Стуса, укладений Л. Оліфіренко. Погоджуємося з думкою дослідниці, що значення більшості неологізмів «є настільки прозорим, вони настільки влучно підкреслюють думку автора та органічно вплітаються в зміст твору, що сприймаються, як давно відомі, і не можна уявити, якими іншими одиницями можна було б їх замінити» (СлВС, 3). Так, загальнономовного звучання набувають лексеми *безвесельний, безпуть, білота, виболюватися, виінакувати, витихнути, витишитись* та ін. Наприклад:

Безвесельний, -а, -е, поет. Який не має весел. І забутим ранком / човном **безвесельним** замрівся світ (Ст., 50).

Безпуть, -і, ж. У значенні бездоріжжя. Хто прийме їхню зненавиду? / Лиш **безпуть**, поєдинча путь (Ст., 203).

Білота, -и, ж. Невинність, святість. Прости мені, що ти, така свята, / у хижому возні – свіча – горіла, / о як та білота болила / о як болила біла **білота!** (Ст., 274).

Окремий пласт становлять одиниці, утворені шляхом поєднання займенника -все та іменника або прикметника (*всепокірний, всепрозріння, всерозхрестя, всетривога, всечекання* та ін.):

Всепокірний, -а, -е. Дуже сумирний. Не всемогутній, / а **всепокірний** перед диким звіром, ім'я якому – Правда і Любов (Ст., 68).

Всепозріння. На **всерозхресті** люті і жаху, / на **всепозрінні** смертного скрику / дай мені, Боже, чесного шляху, / дай мені, Боже, гордого лику! (Ст., 320).

Всерозхрестя. На **всерозхресті** люті і жаху, / на **всепозрінні** смертного скрику / дай мені, Боже, чесного шляху, / дай мені, Боже, гордого лику! (Ст., 320).

Всечекання. Це все юрма. І ніч. І брат мій спить. / Росте під стелю **всечекання** (Ст., 328).

Філософську рецепцію «я – світ» найбільш довершено репрезентують композити, утворені

поєднанням двох основ (компонент *само* + іменник, рідше – прикметник). Наприклад:

Самоуникання. ... ти, янголе, / припнутий гострожалими списками / до тіла власного – хреста подоба – втрачаєш право **самоуникання**, / самонеростання скрайніх меж... (Ст., 146).

Самобіль. Сто ночей / попереду і сто ночей позаду, / а межі ними – лялечка німа: / розпечена, аж біла з **самоболлю**... (Ст., 97).

Самовтеча. Дорога **самовтечі**, невідвладна / моїм бажанням, рине, як вода (Ст., 167).

Зауважимо, що лексеми *самозамкнений* і *самознищення* не зафіксовані ні в загальнономовних словниках, ні у Словнику поетичної мови Василя Стуса. Останнє джерело поряд із неологізмами *стожальне*, *стожурба*, *сторозтриклятий* та ін. не подає також одиниць *стогрім* і *столобий*.

Цікавим є і той факт, що укладач Словника Л. Оліфіренко лексеми *сторіки* та *самостріл* трактує як індивідуально-авторські. Але ж слово *самостріл* СУМ фіксує зі значенням 'старовинна зброя' (СУМ, IX, 47). До речі, серед ілюстративного матеріалу нема Стусових поезій. А мовна одиниця *сторіки* відома ще з Шевченкових рядків: «*І потече сторіками кров у синє море*» (Шевч., 263). Не можемо погодитися і з тим, що лексема *засвіти* – авторський неологізм В. Стуса (СлВС, 33). Лексичну одиницю *басаманити* укладач теж фіксує як індивідуально-авторське утворення замість узуального, розмовного (СлВС, 12).

Якщо брати до уваги одиниці із компонентом *себе-*, то словник Л. Оліфіренко подає тільки лек-

сему *себекрай* (СлВС, 74), тоді як у В. Стуса є ще *себявлення* («*Те безмежся сил, розбурханих од молодого болю, / ті парури зусиль, та виднота / себявлення /.../ Ось ти є, непевносте*» (Ст., 222)).

Негативну семантику увиразнюють лексеми *щонаймертві* і *тойсвіт* (їх не фіксує жоден словник), у яких виразно стирається грань узуального, натомість вирізняється авторське мовомислення, що відображає різнотипну настроєвість і апелює до ментального відтворення дійсності. Порівняймо: «*Сомнамбулами бродять щонаймертві. / І так їм хочеться межі чужих кісток / свій непомітний віднайти куток, / щоб там боялись смерті*» (Ст., 72) (тут утворено ступінь порівняння прикметника, який не підлягає ступенюванню) і «*На вістрі струмує осика / і сявом сходить цвинтарним / зацедра щопта Вельзевула твій тойсвіт підносить до уст*» (Ст., 268). (Юкстапозит *тойсвіт* утворений поєднанням займенникової та іменникової слів).

Отже, автор вдається до власного словотворення для влучного висвітлення думки і, зрештою, для передачі національно-культурної інформації.

Висновки та перспективи подальших досліджень у цьому напрямі. Здійснене дослідження уможливило розширення меж загальнономовних тлумачних словників поповненням їхнього реєстру словами, які до цього часу були поза увагою лексикографів. Як бачимо, відсоток лексики, що репрезентує ідіостиль В. Стуса, а водночас і український культурно-мовний простір та не охоплена сучасними словниками, є значним. Мовна практика письменника є багатим матеріалом для доповнення реєстру сучасного Словника української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Віняр Г. М. Позасловникова лексика та способи її творення у прозі Є. Гуцала / Г. М. Віняр // Література та культура Полісся: Ніжинська вища школа. – Ніжин, 1990. – Вип. 1. – С. 213–214.
2. Головащук С. І. Позасловникова лексика в творах Олеся Гончара / С. І. Головащук // Мовознавство. – 1988. – № 6. – С. 32–40.
3. Гриценко П. Ю. Авторська лексикографія: Тарас Шевченко / П. Ю. Гриценко // Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчуківі. – К.: КММ, 2012. – С. 39–68.
4. Гриценко П. Ю. «Слово поза словником»: реєстр словника як проблема сучасної тлумачної лексикографії / П. Ю. Гриценко // Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія. – К., 2011. – С. 238–249.
5. Демченко А. В. Художній простір у мовній картині світу Василя Стуса / А. В. Демченко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: «Лінгвістика»: [зб. наук. праць]. – Херсон: ХДУ, 2008. – Вип. 8. – С. 221–223.
6. Вокальчук Г. М. Українська індивідуально-авторська неографія: стан і перспективи / Г. М. Вокальчук // Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Мовознавство». – 2011. – № 11. – Вип. 17. – Т. 1. – С. 27–33.
7. Калашник В. С. Поетична мова як об'єкт лексикографії / В. С. Калашник // Українська і слов'янська тлумачна та перекладна лексикографія. Леонідові Сидоровичу Паламарчуківі. – К.: КММ, 2012. – С. 126–132.
8. Шульга Т. Позасловникова лексика у прозі Євгена Дударя / Тамара Шульга // Лексикографічний бюлетень: [зб. наук. праць]. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 209–217.
9. Томіленко Л. М. Позасловникова лексика у творі Дмитра Донцова «Націоналізм» / Л. М. Томіленко // Література та культура Полісся. Сер.: Філологічні науки. – 2015. – Вип. 78. – С. 198–204.

ДОВІДКОВА ЛІТЕРАТУРА

- СУМ – Словник української мови: в 11-ти томах. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1970–1980.
- СлВС – Словник поетичної мови Василя Стуса. Рідковживані слова та індивідуально-авторські новотвори / [уклад. Л. В. Оліфіренко]. – К.: Абрис, 2003. – 90 с.

ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

- Ст. – Стус В. Палімпсест: Вибране / Василь Стус. – К.: Факт, 2003. – 432 с.
- Шевч. – Шевченко Т. Кобзар / Тарас Шевченко. – Д.: «Видавництво Сталкер», 2003. – 368 с.